

FÖRUTSEBARHETENS BETYDELSE INOM HONKASALOS LÄRAN OM KAUSALITET I STRAFFRÄTTEN *

AV KIMMO NUOTIO

Inledning

Brynolf Honkasalo publicerade år 1933 en monografi om de straffrättsliga kausalitetsproblemen. Härvid var han inte tvungen att börja från noll, utan han hade till sitt förfogande ett omfattande nordiskt och framför allt tyskt material. ¹ Forskare inom det tyska språkområdet hade vid denna tidpunkt redan under åtminstone ett sekel intresserat sig för kausalitetsfrågor, d.v.s. för förhållandet mellan den straffbara gärningen och den effekt som denna gett upphov till. Denna forskning hade dock inte fört forskarna särskilt mycket närmare problemets lösning. Den forskning som behandlade den rättsliga kausaliteten hade inte lyckats att ge en exakt bestämning av »åsamkande som konstituerar ansvar«. I det kontinentala Europa nådde den traditionella kausalitetsforskningen sin höjdpunkt under en period som inleddes mot slutet av 1800-talet och som avslutades under 1930-talets första år. Det är knappast en tillfällighet att en relativt naturalistisk uppfattning om människornas handlande var rådande vid denna tid.

Allt sedan slutet av det senaste seklet har flera lärostrider färgat kausalitetsforskningen. De häftigaste striderna har gällt inställningen till teorin om den s.k. adekvata kausaliteten. Vissa av författarna (bl.a. v. Liszt) var hetsiga motståndare till den nya tankeriktning som utvecklades av v. Bar och särskilt av v. Kries. De förra bibehöll som sin uppfattning den villkors- eller ekvivalensteori som v. Buri hade formulerat (också känd som *conditio sine qua non*-teorin). ²

Enligt den kausala ekvivalensteorin är förutsättningen för uppkomsten av varje fenomen samtidigt också dess orsak. Orsaksförhållandet kan därför också förstås abstrakt-logiskt. Benämningen ekvivalensteorin beror på att man önskar betona att villkoren för fenomenets uppkomst logiskt sett är inbördes likvärdiga. Med tanke på att en händelse skall inträffa är alla förutsättningar för den således också relevanta.

Den grundläggande tanken i adekvansteorin (-teorierna) innebär att denna antagna likvärdighet mellan villkoren ifrågasätts med stöd av allmän livserfarenhet. Det besvärliga med ekvivalensteorin var att de relevanta kausalförhållandena expanderade i alla riktningar på ett sätt, som inte längre svarade mot den allmänna uppfattningen om orsakssammanhang. Som begrepp hotade relevant kausalitet att bli alltför omfattande. Man försökte härvid att i de drag som var begreppsmässigt imma-

* Denna text är en mycket förkortad version av min artikel »Ennalta arvattomuuden merkityksestä Brynolf Honkasalon kausaalisuus ja rikosopin kannalta. Rikosoikeudellisia kirjoitelmia vi. Rikosoikeuden juhluvudhna 1989. Suomalainen lakimiesyhdistys 1989, s. 309-341.

nenta i orsakssambandet hitta medel för att begränsa det *relevanta* orsakssambandet, men detta ledde till sådana svårdefinierbara, metafysiskt spekulativa uppfattningar om detta, som t.ex. att sambandet utgjorde en »enhet av inverkan« etc. Honkasalo förkastar denna riktning och försöker finna en begränsning av det relevanta orsakssambandet med hjälp av erfarenhetsmässiga kriterier.

Ett klassiskt exempel visar på behovet av att finna ett kriterium som anger det erfarenhetsmässiga orsakssambandets relevans: mördarens far som avlat en son, har utfört en handling som är en nödvändig förutsättning för ett mord som sonen begår, men denna faderns handling kan dock inte vara en del av mordets verkställighetshandlingar.³ Enligt allmän livserfarenhet leder det att man avlar ett barn ännu inte till mord. I adekvansteorin tar man också till utgångspunkt uppfattningen, att kausalt relevanta är de förutsättningar som erfarenhetsmässigt befrämjar effektens uppkomst.

Enligt von Kries kan man bedöma adekvansen med hjälp av en sannolikhetsbedömning. Förhållandet mellan gärning och effekt är ett adekvat kausalitetsförhållande, om förhållandet inte är slumpmässigt, alltså om det var en objektiv möjlighet att effekten skulle uppstå till följd av gärningen. Detta kan uttryckas, såsom Arvo Sipilä har gjort, på följande sätt: den objektiva möjligheten, som står i viss relation till effekten, blir en rättsligt relevant exponent för ett adekvat orsakssamband.⁴

Adekvansteorin fick sitt genombrott i tysk rättspraxis på civilrättens område redan före sekelskiftet. Reichsgericht har däremot tillämpat ekvivalensteorin ännu efter detta i straffsaker. Efter andra världskriget har adekvansteorin tillämpats i vissa ovanliga brottmål, men ekvivalensteorin är fortfarande den förhärskande.⁵ Adekvansteorin har inte överlevt som en kausalitetsteori, men omvandlad till en lära för tillräknelighet är dess betydelse fortfarande central.⁶ Till denna fråga kommer jag att återvända senare.

Enligt ekvivalensteorin förstås kausalförhållandet ungefär på följande sätt: en effekt har uppstått som en följd av en konkret gärning, om domaren genom ett tankeprov konstaterar att gärningen varit en ovillkorlig förutsättning för effektens uppkomst. Med andra ord: om gärningen inte skulle ha begåtts så hade inte heller effekten uppstått (i den form som den nu hade). Ekvivalensteorins betydelse ligger i stor utsträckning däri, att den utgör utgångspunkten också för adekvansteorierna.

Adekvansteorierna har fått många olika utformningar. Honkasalo grupperade dem på följande sätt: den subjektiva adekvansteorin (v. Kries), den objektiva adekvansteorin (Rümelin) samt de förmedlande ståndpunkterna (Traeger, v. Hippel).⁷ Den subjektiva riktningen utgick i sin bedömning från den betydelse som de omständigheter har, vilka gärningsmannen kände till eller vilka han kunde ha känt till. Kausalitet och subjektiv tillräknelighet kommer härigenom att stå nära varandra. Enligt den objektiva adekvansteorin skall den objektiva möjligheten bestämmas utgående från all den kunskap som man kan erhålla om verkligheten, med undantag för sådana omständigheter som inträffat först efter gärningen, och som det inte var

möjligt att förutse vid tidpunkten för gärningen. Enligt Honkasalo närmar sig Rümelins ståndpunkt *conditio sine qua non*-teorin. Möjligheten *ex ante* avgörs utgående från kunskap som man erhåller *ex post*.

Traegers och v. Hippels ståndpunkter återfinns någonstans mellan denna, i och för sig mindre åskådliga, tudelning. Enligt Traeger skall man som grund för en kausalitetsbedömning ta uppgifter om de fakta, som en person som företräder kunskapens högsta nivå vid ifrågavarande tillfälle hade kunnat känna till, eller som råkade vara kända just för gärningsmannen. På motsvarande sätt grundas bedömningen av om ett orsakssamband förelegat enligt v. Hippels ståndpunkt på de fakta som gärningsmannen kände till vid gärningstillfället, kompletterade med de fakta som man vid denna tidpunkt genom att tänka förnuftigt hade kunnat känna till.

Honkasalo omfattar den förmedlande ståndpunkten och formulerar sin uppfattning på följande sätt: grunden för kausalitetsbedömningen utgörs av kunskapen om de omständigheter, som man vid tidpunkten för gärningen kunde känna till, liksom även om de omständigheter som gärningsmannen råkade känna till. Med avvikelse från Traegers uppfattning anser Honkasalo att man i det praktiska livet, i stället för den kunskap som sådana personer har som företräder den högsta kunskapen, måste nöja sig med den kunskap som domaren har, vid behov kompletterad med sakkunniga personers kunskap.⁸

Olika motståndare till teorierna har försökt bevisa det felaktiga i dessa formuleringar genom att anföra dråpliga exempel. Det är uppenbart att de olika uppfattningarna påminner mera om varandra än vad man kan anta med stöd av de benämningar som använts. T.ex. håller sig v. Kries inte enbart till gärningsmannens subjektiva uppfattning (... som gärningsmannen kände till eller som han hade kunnat känna till), liksom ej heller Rümelin enbart till de omständigheter som är objektivt kända (med undantag för sådana omständigheter som inträffat först efter gärningen och som det inte var möjligt att förutse vid tidpunkten för gärningen). Detta kan självfallet förklaras genom att bägge antingen/eller-alternativen leder till otillfredställande resultat. Den modell som bygger på gärningsmannens verkliga kunskap utesluter möjligheten för ansvar, om gärningsmannens kunskap är bristfull. En objektiv bedömning *ex post* leder förmodligen till att möjligheten alltid förelegat: det som är verkligt är också möjligt. Adekvanssynpunktens betydelse minskar härvid på grund av att den inte fyller sin funktion att begränsa ansvaret på ett sätt som är förnuftigt.

Det torde inte vara möjligt att *ex ante* avgöra effektens sannolikhet helt objektivt. Detta beror på att fråga är om att bedöma vilken verkan en viss gärning har haft. Sådana gärningar existerar inte färdiga i någon »objektens värld«. Det är inte möjligt att ge en gärning en fullständigt objektiv betydelse. Ur framställningen nedan kommer det att framgå att det också handlar om hur generellt gärningen och effekten beskrivs. Det är inte någon idé att försöka eftersträva en fullständig objektivitet, men

om man å andra sidan tar utgångspunkt i den kunskap som gärningsmannen hade, leder det till att oaktsamma och okunniga gärningsmän gynnas. En sådan okunskap skulle bryta kausaliteten redan i förhållandet mellan gärning och effekt, eftersom detta förhållande inte vore adekvat.

En riktig bestämning av gärningsmannens ansvar förutsätter således en lämplig kombination av gärningsmannens subjektiva kunskap och omständigheter som var objektivt kända. Alla ovan nämnda teorier försöker erbjuda en sådan kombination. Händelser kan inte bedömas bara *ex ante* eller *ex post*, utan de bör bedömas ur bägge dessa synvinklar. Detta leder till att teorierna i viss mån förefaller vara likadana.

Man behöver inte ha mycket fantasi för att utrona varför det finns en inre spänning mellan det »subjektiva« och det »objektiva« i kausallärorna: fråga är om något som typiskt sammanhänger med bedömningen av vållande (oaktsamhet). En till sin karaktär objektiv standard behövs som grund vid bedömningen av vållande. Senare kompletteras denna med andra standarder, som beaktar gärningsmannens förmåga. En objektiv beteendestandard är nödvändig för att de straffrättsliga normerna skall vara allmänna normer för beteende. Vid sidan om den objektiva standarden krävs det en subjektiv standard, för att man skall kunna göra rättvisa åt människornas varierande förmåga att följa normer. Det förefaller som om kausalitetslären är det första området där man försöker utforma sådana standarder. Detta framgår t.ex. när man ser på vilka rättsfall som presenterats som provostenar för adekvans teorierna. Jag skall här ge ett exempel på ett sådant fall:

En man med namnet Thomas hade år 1875 lämnat en låda åt Loydbolaget för att lastas på ett fartyg. Han hade härvid uppgett att lådan var fylld med kaviar. I själva verket innehöll lådan ett kraftigt sprängämne. Då lådan lastades på fartyget föll den i gatan varvid den exploderade. Ungefär hundra människor dog och flera fartyg skadades.

I sin kommentar av fallet säger Honkasalo, att om vi antar att de stuvare som lastade lådan och de besättningsmän som övervakade lastningen har ett culpa-ansvar för att lådan föll, så ansvarar de för skadan, såvida explosionen och de skador som den gav upphov till är adekvata effekter av lådans ovarsamma hantering.⁹

Här är det alltså fråga om för vilka kausala effekter av den ovarsamma hanteringen som gärningsmännen borde ansvara, eller för att använda en modernare terminologi, om den kausala relevansen av att aktsamhetsplikten kränktes. Å andra sidan är det också möjligt att se saken på ett annat sätt, nämligen som en fråga om aktsamhetspliktens innehåll: var lådans fall oaktsamt med beaktande av det som fallet resulterade i. I så fall är det kanske inte möjligt att presumera culpa.

Adekvansprincipen får en särskild betydelse för fastställandet av gärningsmännen ansvar bara i vissa undantagsfall. Enligt Honkasalo har adekvansprincipen en avgörande betydelse i sådana fall då gärningsmännens ansvar utgörs av ett strikt ef-

fektansvar. I dessa fall ansvarar gärningsmännen för den uppsåtliga brottsliga handlingens kausala effekter inom ramen för effekternas adekvans och objektiva förutsebarhet. I andra fall utgörs grunden för vållandebedömningen av en måttstock som bestäms utgående från gärningsmannen. Härvid kompletteras kausalitetslärans adekvansprincip av en vållandebedömning som utförs med hjälp av en subjektiv standard.¹⁰

Förhållandet mellan vållande (i subjektiv bemärkelse) och adekvansprincipen framgår i de avsnitt där Honkasalo behandlar det s.k. omedvetna vållandet. Enligt honom grundar sig vållandeklandret på att gärningsmannen har gjort sig skyldig till en gärning, vars faktiska natur och oförenlighet med samhällets intressen han skulle ha kunnat och han skulle ha bort observera. Den förra bedömningen utförs enligt en subjektiv och den senare bedömningen enligt en objektiv måttstock. Det objektiva hänför sig till det som han hade bort.

Sedan Honkasalo har utrett hur de aktsamhetsnormer som konstituerar vållande bestäms, och efter att härvid särskilt ha redogjort för hur de omständigheter skall beaktas, som utgör grunden för det klander som riktas mot gärningsmannen (»skyldighet att förvalta sitt pund på det sätt som förutsätts av en socialtisk människa«), konstaterar han att ett pliktstridigt förhållningssätt som sådant inte är nog för att konstituera omedvetet vållande, utan att därtill ytterligare krävs att den effekt som inträffat har varit ett resultat av gärningsmannens pliktstridiga förhållningssätt, och att en sådan effekt hade kunnat förutses av gärningsmannen. Om effekten skulle ha varit densamma också om gärningsmannens förhållningssätt hade varit plikt-enligt, saknar pliktstridigheten kausal betydelse. Effekten åter skulle ha varit möjlig att förutse om gärningsmannen hade kunnat observera den genom att använda sin egen personliga kapacitet på det sätt som en i samhällsetiskt avseende oklanderlig människa skulle ha gjort. Vid avgörandet av sistnämnda fråga är det alltså inte möjligt att utgå från vad man enligt allmän livserfarenhet skulle ha kunnat förutse, utan avgörandet skall ske med beaktande de möjligheter som gärningsmannen hade.¹¹

Kausalitetslärans adekvansprincip begränsar alltså förhållandet mellan gärning och effekt första gången på den objektiva sidan av brottet, medan de måttstockar som i egentlig mening gäller gärningsmannen får användning inom vållandeläran. Den normativa frågans struktur är den samma i bägge fallen, men de måttstockar som används skiljer sig från varandra. Då adekvansprincipen granskas på detta sätt representerar den någotslags »objektiverat vållande«, och de förpliktelser som den ställer (om man överhuvudtaget kan tala om sådana), utgörs av någotslags objektiva aktsamhetsplikter. Mot varandra stå människornas sedvanliga handlingsfrihet, självautonomin, och de förpliktelser som rättsordningen ställer. Adekvansprincipen är tydligt och klart ett första steg mot fastställandet av sådana förpliktelser.

Adekvansprincipen är inte det enda elementet vid bestämmandet av de objektiva

aktsamhetsplikterna. Det blir visserligen något oklart vilken ställning de objektiva aktsamhetsstandarderna som ingår i Honkasalos vållandeläre har. I de egentliga objektiva aktsamhetsstandarderna ingår det nämligen ett moment av övervägning som möjliggör att man redan i dessa rätt obestämda standarder beaktar vissa sådana situationer som numera betecknas som socialadekvans. Jag avser härvid sådana situationer, då »samhällets vilja« står i konflikt med sådana individuella syften som i och för sig är godtagbara. Ett klander från rättsordningens sida möter en person endast i de fall, så han – när han försöker realisera sina positiva syftemål – underlåter att beakta samlivets krav i högre grad än vad som är normalt. Den »livets lag«, som utgör standardernas bas, accepterar ett visst risktagande i sådana fall då individens enskilda syftemål är särskilt goda. Av denna orsak varierar den objektivt sett tillåtna risken – i sista hand är den beroende av överväganden som rättsskiparen gör.¹²

Adekvansprincipen kommer i brottets allmänna uppbyggnad till uttryck också i två andra sammanhang: för det första då man överväger hur man skall avgöra frågan om när gärningsmannens uppsåt sträcker sig till de kausalkedjor som hans gärning har gett upphov till, samt för det andra i fråga om försökslärans objektiva sida. Enligt Honkasalo innefattar i uppsåtet inte vetskap om kausalitetens konkreta förlopp – detta skulle ju i själva verket utesluta uppsåt mycket ofta – men en förutsättning för att straffrättsligt ansvar skall föreligga är dock att kausalitetsförloppet kunde förutses objektivt ex ante, även om gärningsmannen inte gjorde det.¹³ T.ex. följande fall löses i enlighet med denna ståndpunkt: A har kastat B över ett broräcke med avsikt att dränka honom. I sitt fall slår B mot broräcket, som är av sten, och krossas till döds.

I försöksläran utgör det en förutsättning för att straffbart försök skall föreligga, att gärningen har medfört en konkret fara för effektens uppkomst. Begreppet fara i sin tur har till stor del ett likadant innehåll som adekvansprincipen. Honkasalo säger också att det som i försöksläran kallas fara kallas i kausalitetsläran för adekvans.¹⁴

I denna uppsats kommer jag att behandla kausalitetslärans huvuddrag. Härvid kommer jag inte att behandla alla delar av läran om brottet. Jag kommer dock att i viss mån referera till den moderna straffrättsdogmatiken. Tyngdpunkten i framställningen kommer att ligga på kausalitetsförhållandets straffrättsliga relevans och på adekvansprincipens centrala funktion för att sammanhålla brottets allmänna uppbyggnad.

När är ett kausalförhållande juridiskt relevant?

Enligt Honkasalo är den s.k. *conditio sine qua non*-teorin den kausalitetsteori som visat sig vara den mest hållbara och den som är bäst lämpad för det praktiska livets behov. Enligt denna teori är envar förutsättning som är nödvändig för effektens uppkomst kausal. Grunden för teorin utgörs av John Stuart Mills kausalitetsdefinition. Enligt denna är kausalitet relationen mellan fenomenens nödvändiga och oföränderliga succession.¹⁵

En teoretisk definition av orsaksförhållandet av det slag som Mill ställer upp ger dock bara en viss hjälp för lösningen av praktiska problem. Också denna teori är nämligen i flera avseenden problematisk. Mill hänförde kausaliteten bara till gruppen i dess helhet av alla villkor för händelsen, men däremot inte till de enskilda förutsättningarna för händelsen. I straffrätten är det dock nödvändigt att fastställa att just en viss gärning är orsak till en viss effekt, medan andra gärningar och omständigheter inte är det.

Honkasalo ansåg att det är nödvändigt att modifiera Mills kausalitetsuppfattning så att alla villkor som är nödvändiga för uppkomsten av en effekt också är dess orsak, varvid envar individuell förutsättning också kan sägas vara effektens orsak. Man går alltså till väga så att man först bestämmer den »naturliga kausaliteten« så vidsträckt som möjligt, varpå man i en granskning som är accentuerat straffrättslig försöker begränsa detta område, den primära kretsen för straffrättsligt ansvar, så att det återstående området blir rättvist och ändamålsenligt med tanke på det som – bedömt på basis av brottsbeskrivningarna – är relevant kausalitet. Det steg man tar från naturlig kausalitet till det straffrättsligt relevanta kausalförhållandet är synnerligen betydelsefullt. Medan det vanligen är relativt enkelt att fastställa det naturliga orsakssambandet, blir den besvärliga och viktiga frågan, frågan om när ett naturligt orsakssamband är straffrättsligt relevant.

Detta steg beskrivs väl av följande konstaterande som Honkasalo gjort: »Efter- som kausalförhållandet är en straffrättslig fråga enbart till den del det gäller att utreda när en mänsklig gärning skall anses stå i ett sådant förhållande till straffrättsligt relevanta händelser, att användningen av straff kan komma i fråga, omfattar den straffrättsliga kausalitetsgranskningen de naturliga händelsekedjorna endast till den del som dessa är straffrättsligt relevanta.« Vad som är straffrättsligt relevant kan man åter avgöra genom att granska händelsen i förhållande till förefintliga brottsbeskrivningar. Ett fastställande av kausalitet sker genom att den mänskliga gärning, vars kausala betydelse man önskar få fastställd, tänkes vara utesluten ur händelsens antecedentia. Om denna uteslutning leder till att effekten förändras på ett straffrättsligt relevant sätt, skall ett kausalförhållande anses föreligga.

Tanken är alltså den att man skall utgå från händelsekedjans slut, d. v. s. från den brottsbeskrivningensliga effekten – som a priori är straffrättsligt relevant – och sedan granska de mänskliga handlingar och underlåtelse som har lett till den. Granskningens perspektiv är retrospektivt, från effekten till dess orsaker. Detta sätt för granskning är problematiskt – vilket ofta också har framhållits i kritik mot detta tillvägagångssätt – på grund av att man genom ett tankeexperiment bara kan bevisa ett kausalförhållande som man redan på förhand har presumerat. Om händelseförloppet inte är känt, om m. a. o. det sätt varpå effekten har uppstått inte alls har förklarats, kan man inte heller genom tankeexperimentet få någon klarhet i det.

Effektens straffrättsliga relevans varierar dock klart beroende på hurudan förklaring för effektens uppkomst som söks. Låt oss t.ex. tänka oss att man finner A död i skogen. Dödsorsaken är okänd. Det är möjligt att någon har dödat A uppsåtligt, men det kan också tänkas att någon genom oaktsamhet har realiserat något av de brott i strafflagens 21 kap. som kriminaliserar en sådan handling. Å andra sidan är det också möjligt att A har drabbats av en sjukdomsattack eller att han dödades vid ett blixtnedslag. Detta förenklade exempel visar att en förklaring av händelseförloppet och synvinkeln för straffrättsligt ansvar på ett eller annat sätt anknyter till varandra. Det är också nödvändigt att alltid först känna till på vilket sätt effekten har uppstått innan man kan börja överväga effektens straffrättsliga relevans och sammankoppla effektens uppkomst med en straffbar gärning.

I Honkasalos kausalitetslära är således inte i egentlig mening fråga om att finna förklaringar för viss händelser. Man kan inte säga att det enbart är bristfällig kunskap om fakta som ger upphov till kausalitetsproblemen.¹⁶ Man utgår i själva verket från att bevisfrågorna har prövats och klarats av innan man börjar granskningen av de materiellrättsliga ansvarsfrågorna. I ett visst avseende utgör dock utredningen och förklaringen av målets fakta och händelseförlopp ett sammanhang vari just kausaliteten är central. Det finns emellertid otvivelaktigt skäl för att ännu sedan denna fas har klarats av överväga om skadevållaren i respektive fall också skall ställas till ansvar för sin gärning. I denna senare fas fattas avgörandet framför allt med stöd av juridiska regler, doktriner och värderingar. Situationen är en annan då man granskar orsakssambandet i en kontext där avsikten enbart är att förklara händelseförloppet som sådant. För att betona detta är det nyttigt att skilja åt kausaliteten och dess juridiska relevans.

Denna uppdelning återfinns bl.a. hos Hart och Honoré. De uppdelar de problemen som finns ifråga om orsakssamband i två skilda typer av oklarheter. I den första typen handlar det om förklarande i den andra om attribution.¹⁷ Såsom jag har visat ovan hänför sig oklarheten i det förra fallet till händelseförloppet. På motsvarande sätt ligger attributionens problem däri, att händelseförloppet visserligen är känt, men det är oklart om vissa människors handlande eller underlåtelse står i ett sådant förhållande till effekten, att denna kan sägas vara en följd därav.

Man kan karaktärisera Harts och Honoré framställning genom att säga, att författarna ser att det finns ett inre samband mellan de två oklarhetstyperna. Sådana förutsättningar som på ett eller annat sätt påminner om grundtypen för förorsakande, d.v.s. sådan mänsklig verksamhet som utgörs av medvetet förorsakande av förändringar i yttervärden, duger som förklarande orsaker. Den grupp av förutsättningar som kallas kausala orsaker begränsas i en explikativ kontext, genom att man inom denna grupp försöker finna någon sådan onormal förutsättning eller något sådant onormalt mänskligt handlande som liknar en »manipulativ« orsak. När man överväger om en person A moraliskt eller juridiskt ansvarar för en viss skada försö-

ker man på motsvarande sätt finna en analogi till grundfallet, d.v.s. till uppsåtligt förorsakande – ett fall som normalt också föranleder ansvar för gärningsmannen.¹⁸ Attributionsproblemen hänför sig vanligen till sådana situationer, då händelsen har uppstått till följd av en viss människas förfarande i kombination med en annan sådan omständighet som också kunde anses utgöra orsak till skadan. En sådan omständighet kan utgöras av en annan människas handlande eller underlåtelse eller ett exceptionellt mellankommande naturfenomen. Hur skall då attributionen lösas? Vad är det som avgör kausalförhållandets straffrättsliga relevans?

Jag har redan ovan konstaterat, att en uppfattning som byggs på ekvivalensteorin om orsaken som en nödvändig förutsättning ifråga om den naturliga kausaliteten, leder till att begreppet orsak erhåller en mycket vidsträckt innebörd. Svagheten i en sådan kausalitetsteori är enligt Honkasalo den, att den inte möjliggör en sådan begränsning av ansvaret som svarar mot det allmänna rättsmedvetandet. I straffrätten är det därför inte möjligt att anse att förorsaka betyder en kausalitet som förstås på detta sätt. Ett sådant förorsakande är inte heller tillräckligt för att ensamt för sig konstituera en brottsbeskrivning.

Enligt Honkasalo har man gjort stora ansträngningar för att hitta ett sådant kriterium, som skulle möjliggöra att man bland alla förutsättningar för en händelse kan plocka fram dem som den »positiva straffrätten erkänner som sådana vilka grundar ansvar«. Adevkanssynpunkten är ett sådant kriterium. Denna synpunkt får sitt berättigande därav, att ingen människa kan ställas till ansvar för några andra effekter av en handling än sådana som man med stöd av allmän livserfarenhet kunde förutse, och som således är sådana att man mänskligt sett kunde beakta dem redan vid tidpunkten för gärningen.¹⁹ Honkasalos ståndpunkt är alltså den att först ett orsakssamband mellan gärning och effekt som är adekvat konstituerar det kausalitetskrav som utgör en del av brottsbeskrivningen (brottsrekvisitet).²⁰

Honkasalo försökte också visa att adekvanssynpunkten var en del av gällande rätt genom att hänvisa till sådana brott där effekten medför att brottet kvalificeras.²¹ Också ifråga om sådana brott måste lagstiftaren förutsätta att effekten kan förutses. Rättsordningen kan nämligen inte erkänna att ett sådant kausalsamband är relevant om inte gärningen bidrog till att effekten uppstod i så hög grad att möjligheten för effektens uppkomst kan beaktas i det levande livet.

Den ledande tanken i adekvans teorierna är alltså den, att ett kausalt villkor som är rättsligt relevant måste vara sådant att detta erfarenhetsmässigt bidrar till effektens uppkomst. Ett sådant villkor skall åstadkomma fara för att effekten uppstår. När kan man då säga att det är fråga om ett adekvat befrämjande av effekten? Vilket är adekvansens kriterium?

Enligt Honkasalo kan man inte exakt definiera vad som avses med adekvans. Mellan adekvans och inadekvans kan man inte dra någon annan gräns den som man finner i den allmänna livserfarenheten. Effekten är inte adekvat om möjligheten för

att effekten uppstår är så liten att man inte kan beakta den med hjälp av livets lag.²² Adekvanssynpunktens två drag förenas härigenom: just det att en förutsättning erfarenhetsmässigt bidrar till uppkomsten av en effekt utgör orsaken till att effekten kan förutses och beaktas på förhand.

Grunden för adekvansen utgörs av en viss generaliserande observation av det kausalförlopp som leder från gärningen till effekten. Både gärningen och effekten skall omskrivas abstrakt. Vissa problem är förknippade med detta. Om man skulle granska de »kausala realiteterna« som konkreta fenomen, skulle man enligt Honkasalo alltid finna att effektens uppkomst varit nödvändig. Därför måste man ty sig till generaliseringar. Ifråga om de konkreta fenomenen uppställer man en deterministisk premis; fenomen uppstår till följd av nödvändiga naturlagar. Detta medför att man måste använda sig av mer generella beskrivningar för att göra rättvisa åt den uppfattning som är vanlig i det verkliga livet, nämligen att en effekt skulle ha kunnat vara annorlunda än vad den i ett konkret fall var.²³

Hur skall då denna abstraktion av kausala realiteter ske? Hur långt skall man gå i denna generalisering? Detta leder till nya problem. Tanken är den att man beskriver envar kausal förutsättning, m.a.o. den generaliseras i någon mån. Någon bra regel för i vilken mån detta skall ske finns det däremot ej.

På motsvarande sätt beskrivs också effekten generaliserat. Därefter ger man en viss sannolikhet, en frekvens, för relationen mellan de två beskrivningarna. Generaliseringen av effekten får inte vara så långt driven att beskrivningen inte längre faller inom den brottsbeskrivningsenliga kategorin.

Om alltså *f* är en konkret förutsättning och *F* en generaliserad förutsättning, och *e* är en konkret effekt och *E* en generaliserad effekt, förutsätter kausalförhållandets adekvans av relationen *F*:*E* en viss grad av objektiv möjlighet. Relationen måste vara så betydelsefull att möjligheten kan beaktas i det verkliga livet. Å andra sidan öppnar en sannolikhet av detta slag möjligheter för viss manipulation. Den är ju inte »objektiv« utan beroende av hur gärning och effekt beskrivs. En generalisering av förutsättningen *f* minskar den beräknade sannolikheten för att effekten uppstår, medan å andra sidan en generalisering av effekten *e* på motsvarande sätt ökar den.²⁴

När Honkasalo utreder hur adekvansbedömningen struktureras är hans språkbruk deskriptivt. Trots detta är det klart att adekvansprincipen snarare ger uttryck en normativ princip än för ett sätt att beskriva företeelser.²⁵ Tolkningen av adekvansprincipen är tolkning av en normativ princip: när man fattar ett beslut om hurudan sannolikhet som adekvansprincipen förutsätter av ett kausalförhållande, fattar man ett beslut om innehållet i vissa straffrättsliga normer. Beslutet avgör vad som är förbjudet, respektive vad som är tillåtet. Adekvansprincipen är en normativ princip för hur effekter skall tillräknas. Om man åter erkänner att detta är fallet är det förargligt att principen är manipulerbar, eftersom det är svårt att kontrollera

hur den tillämpas.²⁶ De normer som avgör gränsen för vad som är straffbart borde naturligtvis vara sådana att den lätt kan underkastas en förnuftig rättslig kontroll. I Honkasalos kausalitetsdoktrin ingår dock en sådan allmän motivering för adekvansprincipen, som sammankopplar den med syftemålen för hela straffrättssystemet.

För att ett kausalsamband skall vara relevant förutsätts alltså att effekten är adekvat, och detta förutsätter i sin tur att gärningen är sådan att en objektiv möjlighet för effekten föreligger som en följd av denna. Därtill krävs att möjligheten är sådan att den kan beaktas i det verkliga livet. Jag citerar Honkasalo: »Genom att rättsordningen är en form för att ordna mänskligt liv kan den inte ha någon annan bas än den som det praktiska livet erbjuder. Då rättsordningen vänder sig till människorna genom förbud och påbud måste den beakta de möjligheter som människorna i allmänhet har att följa dem. Rättsordningen kan inte kräva någonting sådant som det inte står i människornas makt att realisera.»²⁷

Motiveringar av detta slag ger upphov til frågan om adekvanssynpunktens faktiska natur. Det är ju uppenbart att man genom denna synpunkt självständigt försöker begränsa området för vad som är straffbart. Intuitivt förefaller det som om detta skulle ha något samband med skuldprincipen. Honkasalo bestrider dock att det skulle finnas något sådant samband. Anteciperingen av effekten sker alltid objektivt, medan tillräknenheten i Honkasalos skuldlära avgörs med hjälp av en subjektiv måttstock.

I detta finns ett samband med den teoretiska uppdelningen av normerna i (objektiva) värderingsnormer och (subjektiva) lydnadsnormer. Enligt Honkasalo är rättsordningens normer i första hand objektiva värderingsnormer. I dessa tar man inte ställning till om en viss person också skulle ha kunnat följa normen. De subjektiva lydnadsnormerna, som åter utgör den värderingsgrund som används vid fastställandet av skuld, härleds i sin tur ur värderingsnormerna. På normteorins nivå skiljer man mellan det objektiva och det subjektiva.

Värderingsnormer särskils från lydnadsnormer, rättstridighet från skuld, brottets objektiva sida från den subjektiva skulden.²⁸ Uppdelningen i objektivt och subjektivt som i olika sammanhang återupprepas i läran om brottet förhindrar att adekvansprincipen sammankopplas med skulden. Men är denna uppdelning hållbar?

Det förefaller som om den hänvisning i motiven för adekvansprincipen som anger att normerna måste respektera normadressaternas möjligheter att följa normerna, hänvisar till tudelningens subjektiva sida. Detta skulle också göra det möjligt att sammankoppla adekvansprincipen med straffrättens ändamål. Det är ju uppenbart att sådana förbud och påbud som det inte ens i princip vore möjligt att följa inte skulle kunna fylla någon vettig funktion. Honkasalo gör dock inte någon sådan sammankoppling. Orsaken till detta kan man gissa sig til: sammenkopplingen skulle kanske utvisa att adekvansprincipen utgör en normativ princip som överbygger den

noggrant bevakade skiljelinjen mellan objektivt-subjektivt. Och det är till stor del just detta som gör att Honkasalos lära om brottet förebli funktionsduglig därigenom att det i sin tur möjliggör att lydtnadsnormerna härleds ur värderingsnormerna. Vid en sådan sammankoppling skulle det framgå, att fastän adekvansprincipen kan presenteras på ett relativt neutralt sätt, så är den princip som förpliktar till att den efterföljs inte rent rättslig, utan helt uppenbart på ett eller annat sätt moralisk eller kriminalpolitisk.

Adekvansprincipen är alltså en princip som begränsar gärningsmannens ansvar. Den leder till att sådana effekter som är slumpmässiga och omöjliga att förutse på förhand blir avgränsade från det som gärningsmannen svarar för. Detta följer av att man inte kan förutsätta att människorna efterlever sådana förbud och påbud som inte kan efterlevas. Med referens till Hart kan man säga att en rättsordning som överskrider gränserna för detta löper fara för att bryta bandet mellan rätt och moral. Man kan inte heller, utan att betydligt ändra på vår uppfattning om vad moralen är, klandra människorna för sådant som de inte har kunnat undvika.²⁹ Då man avhåller sig från att fastställa området för det som är straffbart på ett sätt som strider mot adekvansprincipen betonar man straffrättens koppling till moralen.

Med stöd av det ovan beskrivna kan straffansvarets struktur ifråga om gärningens brottsbeskrivningsenlighet ses på två skilda sätt. Honkasalos syn svarar mot det senare sättet. Antingen uppfylls brottets objektiva rekvisit alltid då gärningens relation till effekten är kausal, varvid i sista hand skulden fungerar som ett korrektiv som utesluter ansvar. Detta är fallet då man omfattar en rent naturalistisk, kausalistisk uppfattning om brottsrekvisitet.

Det är emellertid också möjligt att i kausalitetläran föra in ett normativt element, varvid en ny fas införs: kausalförhållande, ett brottsbeskrivningsenligt relevant kausalförhållande, tillräknelighet (jag har här för enkelthetens skull utelämnat rättsstridigheten). Enligt denna ståndpunkt uppfylls inte det objektiva straffrekvisitet om inte kausalförhållandet är objektivt relevant. För att bevisa relevans har man uppställt adekvansprincipen. Denna princip behöver dock inte vara det enda kriteriet som bevisar relevans, och enligt företrädarna för kausalitetens s.k. relevanstheori är den inte heller detta. T.ex. tolkningen av brottsbeskrivningens skyddssfär påverkar den rättsliga relevansen. Om t.ex. A försöker döda B, men B i verkligheten avlider när den ambulansen som transporterar honom krockar, eller som en följd av att sjukhuset dit han förs brinner ner, så bestrider man kausalförhållandets relevans trots att det fyller de kriterier som man ställer på adekvansen. Detta trots att redan det att man transporteras i en ambulans etc. i och för sig ökar risken för olycka.

Edmund Mezger har utvecklat kausalitetens relevanstheori.³⁰ Det förefaller som om Honkasalo i stor utsträckning har omfattat de tankar som Mezger presenterat i sin lärobok. Honkasalo uppger dock inte att han skulle vara en anhängare av rele-

vansteorin. Man kan säga att den diskussion som man under de senaste decennierna har fört i Tyskland om läran om det s.k. objektiva tillräknandet har inneburit en viss renässans för relevansteorin. En av de ledande tankarna i denna lära har varit att utveckla principerna för det objektiva tillräknandet på alla områden inom brottsläran; detta innebär samtidigt att de normativa principerna åsidosätter de traditionella kausalitetsteorierna. Man erkänner att adekvansprincipen är en princip för tillräknande, men denna princip är ingalunda den enda. Också benämningen adekvansprincip har fått ge vika. Numer talar man ofta om »principen för ökad fara«, eller om »förbudet vedervägande«. En tolkning av normernas ändamål uppställs härvid vanligen som en begränsande komplettering för principen om ökad fara.³¹

Vissa omständigheter kan anföras till stöd för att Honkasalos kausalitetslära representerar relevansteorin. För det första ger inte *conditio sine qua non*-teorin och adekvansprincipen tillräcklig grund för att avgöra om en effekt är straffrättsligt relevant. I och för sig är detta uppenbart: det är alltid nödvändigt att tolka normer och en sådan tolkning påverkar alltid frågeställningen. Kausalitetslärorerna kan inte fungera utanför det ramverk som de sedvanliga lagtolkningsnormerna bilda. Ett av de exempel som Honkasalo nämner i detta avseende gäller ett fall då man håller en hink med vatten i ett vattendrag som svämmar över. Man kan inte säga att den person som tömde vattenhinken åstadkom översvämningen, för en hink med vatten har inte förändrat översvämningens natur på ett sådant sätt att denna efter detta skulle innebära ett hot om större förstörelse än tidigare.³² I en situation som denna måste man tolka den effekt som nämns i brottsbeskrivningen och denna tolkning påverkar i sin tur väsentligt ställningstagandena ifråga om kausalitetsfrågan.

En annan omständighet som förenar Honkasalo med relevansteorin är de fall i vilka han bedömer situationer då den handlande personen i verkligheten genom sitt beteende har påverkat utvecklingen i positiv riktning genom att förhindra att en svårare skada uppstår. Om t.ex. B försöker avvärja ett dödande slag som A riktar mot C:s huvud och härvid lyckas åstadkomma att slaget träffar C:s axel, så skulle en normal bedömning leda till att man anser att också B:s handling uppfyller det objektiva rekvisitet för vållande av kroppsskada. Hans handling är en nödvändig förutsättning för effekten och därtill adekvat.

Trots detta anser Honkasalo att inte B:s handlande har bidragit till de egenskaper i denna händelse som gör att den är en kriminaliserad rättskränkning. Tvärtom har han försökt förhindra att en rättskränkning uppstår. Han motiverar sin ståndpunkt bl.a. med att en vanlig, naturlig uppfattning inte ser effekten som något som B har åstadkommit, utan enbart som något som A har presterat. Han hänvisar också till den uppfattning som finns i det verkliga livet, som inte är grundad på logiskt tänkande, utan utmärks av att man överväger hur saker och ting åstadkoms i praktiken: det viktigaste är en strävan att realisera vissa syftemål genom användning av läm-

pliga medel. Detsamma gäller också för straffrätten. Också straffrätten har vissa syftemål och därför är det skäl att också i straffrätten välja samma praktiskt motiverade synvinkel. Honkasalos uppfattning är på denna punkt säkert berättigad, men det är omöjligt att anse att denna uppfattning kunde motiveras enbart med hänvisning till *conditio sine qua non*-teorin och adekvanssynpunkten.

Jag kommer nu att helt kort behandla adekvansprincipens förhållande till Honkasalos skulduppfattning. Enligt Utriainen försökte Honkasalo kombinera skuldbegreppet hos klassicismen och naturalismen samt det normativa skuldbegreppet till en syntes. Utriainen anser att slutresultatet blev ett begrepp som var svårt att förstå: brottskonstruktionen föll sönder och skuldfrågan blev ett hopkok av flera olika teorier.³³

Utriainen anser att Honkasalos skulduppfattning stod mycket nära den naturalistiska uppfattningen, trots att den var skenbart normativ. Enligt henne konstruerade Honkasalo sin skulduppfattning utgående från s.k. tyska traditionalisternas uppfattningar. Till dessa hänförs åtminstone Horst Schröder och Edmund Mezger. Karakteristiskt för dem var att de försökte upprätthålla en klar uppdelning av brottets allmänna uppbyggnad i en objektiv och i en subjektiv sida.³⁴

Det är motiverat att anse att Honkasalos skulduppfattning är psykologisk. I skulden ingår dock också ett s.k. normativt element, men dess exakta innehåll förblir oklart. Enligt Honkasalo måste skuldlandret tåga i en sådan situation, då man enligt allmän livserfarenhet inte kan förvänta sig att någon genomsnittsmänniska har en motivation som leder till rättsenligt betende.³⁵ Han gör dock detta omdöme mildare genom att tillägga, att skulden utesluts med stöd av detta normativa element enbart i vissa ytterlighetsfall.

De motiveringar som Honkasalo anför till stöd för det normativa elementet är intressanta. Honkasalo anser nämligen att detta element är en princip som allmänt accepteras i den positiva straffrätten. Härvid hänvisar han till straffrättens anda och till dess yttersta syftemål. Han anför att en reaktion i strid med principen skulle kunna kränka den allmänna moralen, och de uppfattningar som kommer till uttryck i den allmänna moralen är åter något som nämnda ståndpunkt inte kan underlåta att beakta. Kravet på normativitet står härigenom i överensstämmelse med straffrättens yttersta syftemål.³⁶

Honkasalo var således i viss utsträckning en normativist både i sin kausalitetslära och i sin skuldlära. Om man jämför adekvansprincipen med skuldens normativa element så fästs uppmärksamheten vid att de motiv som han anför till stöd för dem påminner om varandra. Då man bedömer kausalförhållandets straffrättsliga relevans behöver man på sätt och vis ett »kausallärans normativa element«. Lika lite som den subjektiva tillräknenbarheten eller skulden bara är en psykologisk term, kan tillräknandet, attributionen, baseras på deskriptiva termer på brottsbeskrivningens nivå.³⁷

I kausalitetsläran behövs en princip för normativt tillräknande, för att gärningar skall kunna tillräknas på en förnuftigt sätt på den objektiva sidan av brottets uppbyggnad. De normativa principerna sammankopplas i sin tur till motiveringar på straffrättens systemnivå. Men betyder då denna samtidiga normativisering att de normativa beståndsdelarna överbygger den uppdelning som görs i läran om brottet i en objektiv och i en subjektiv sida? Och var hämtar dessa normativa beståndsdelar sin normativitet om de inte klart sammankopplas med den gällande positiva rätten?

Man har under den senaste tiden betonat rättsprincipernas förmåga att uttrycka de rättssystematiska drag som utgör grunden för den systematiska helhetsgestaltningen av respektive rättsområde. Rättsprincipernas giltighet är systemgiltighet och i deras giltighet betonas en godtagbarhetsextension.³⁸ En av de mest centrala principerna i straffrätten är skuldprincipen. En viktig orsak till detta är att straffsystemet är öppet repressivt. Medborgarnas rättsskydd förutsätter att man, då kriminaliseringar tillämpas, iakttar vissa former. På sätt och vis är skuldprincipen något som lagstiftaren inte fritt kan välja. Av skäl som hänför sig till det straffrättsliga systemets allmänna legitimitet måste skuldprincipen alltid högaktas. I Honkasalos lära om brottet är adekvansprincipen en central rättslig princip, oberoende av hur man karaktäriserar de tankar som ligger bakom den och det institutionella stöd den har.

Adresse: Kimmo Nuotio
Institutionen för straff- och processrätten
Hallituskatu 11
SF-00100 Helsingfors

NOTER

- 1 Översikter över de olika kausalitetslärororna ingår bl.a. i *Honkasalo*, *Kausaalisuuskysymys rikosoikeudessa* (1933), *Sipilä*, *Deliktiperusteisen vahingonvastoun rakenne Suomen varallisuusoukeutta silmälläpitäen* (1936) och *Hart & Honoré*, *Causation in the Law*, 2. rev. edit. (1985), s. 431 ff.
- 2 Klassiska verk är bl.a. v. *Bar*, *Die Lehre vom Causalzusammenhang im Rechte*, besonders im Strafrechte (1871); v. *Buri*, *Ueber Causalität und deren Verantwortung* (1873) och v. *Kries*, *Über die Begriffe der Wahrscheinlichkeit und Möglichkeit und ihre Bedeutung im Strafrecht*, ZStW 9 (1889).
- 3 *Honkasalo*, *Rikosoikeuden yleiset opit I* (1965), s. 18.
- 4 *Sipilä* a.a. s. 69.
- 5 *Jeschek*, *Lehrbuch des Strafrechts, Allgemeiner Teil*, 4. Auflage 1988 s. 251-252.
- 6 *Ibidem*, s. 257 ss.
- 7 *Honkasalo* 1933, s. 144 ff.
- 8 *Ibidem*, s. 152-154.
- 9 *Ibidem*, s. 148-149.
- 10 *Honkasalo*, *Syylisyydestä riippumaton seurausvastuu rikosoikeudessamme*, s. 484-485.
- 11 *Honkasalo*, *Rikosoikeuden yleiset opit II* (1967), s. 122-123.
- 12 *Ibidem*, s. 79-80. Se beträffande socialadekvans i allmänhet, *Jareborg*, *Brotten, första häftet*. (1984), s. 248 ff.
- 13 Frågan om varför det är motiverat att koppla uppsåtet till adekvansprincipen skulle förutsätta en särskild granskning.

- 14 *Honkasalo* (1967), s. 159.
- 15 Det är egentligen felaktigt att i detta sammanhang hänvisa till Mill eftersom v. Buri inte kände till hans verk. Se t.ex. *Mezger*, *Strafrecht*, Ein Lehrbuch, 2 upplagan (1933), s. 113 samt *Hans & Honoré*, a.a. s. 442 ff.
- 16 Jfr dock *Honkasalo* (1933), s. 57-58.
- 17 *Hart & Honoré*, a.a. s. 24; se också *Honoré*, *Die Kausalitätslehre im angloamerikanischen Recht im Vergleich zum Deutschen Recht*, ZStW 69 (1957), s. 57. Också Jareborg har använt sig av denna uppdelning, se *Jareborg* (1984), s. 143-144.
- 18 På sätt och vis handlar detta om ett sådant försök att finna en begränsning av den relevanta kausaliteten i kausalitetens immanent element som *Honkasalo* kritiserade.
- 19 *Honkasalo* (1965), s. 118.
- 20 I sin tidigare produktion ville *Honkasalo* skilja kausalitetsläran från frågan om gärningens brottsbeskrivningsenlighet. Se t.ex. *Honkasalo* (1933), s. 162-166.
- 21 *Honkasalo* (1965), 118-119, samt *Honkasalo* (1933), s. 159 ff.
- 22 *Ibidem*, s. 141 och s. 158.
- 23 Se *Honkasalo* (1965), s. 120-121.
- 24 Bl.a. Jareborg har fäst uppmärksamhet vid detta. Se *Jareborg* (1984), s. 252.
- 25 Se också och jämför med *Serlachius*. Rikosoikeuden yleiset opit. Ensimmäinen osa. 6 painos, s. 63-64.
- 26 Beträffande problem i samband med adekvansprincipen, se också *Wolter*, *Adäquanz- und Relevanztheorie, zugleich ein Beitrag zur objektiven Erkennbarkeit beim Fahrlässigkeitsdelikt*, *Goldammer's Archiv* 1977, s. 261.
- 27 *Honkasalo* (1965), s. 119.
- 28 Se *Honkasalo* (1933), s. 1-4 samt *densamme* (1965) s. 18-20.
- 29 *Hart*, *Punishment and responsibility* (1968), s. 226.
- 30 *Mezger*, *Strafrecht*. Ein Lehrbuch, 2 uppl. (1933), s. 122 ff.
- 31 Se t.ex. *Jescheck* a.a. s. 255-259.
- 32 Se också *Ibidem* s. 252.
- 33 *Utriainen*, *Syylisyyden muuttuvana käsitteenä* (1984), s. 162 ff.
- 34 *Ibidem*, s. 166.
- 35 *Honkasalo* (1967), s. 14 f.
- 36 *Ibidem*, s. 16.
- 37 Se *Hart & Honoré*, a.a. s. 62 ff. Se också *Dworkin*, *Taking Rights Seriously* (1978), s. 7.
- 38 Så t.ex. *Pöyhönen*, *Sopimus- ja rikosoikeuden järjestelmä ja sopimusten sovittelu* (1988), s. 29 ff.
- 39 I detta sammanhang tar jag inte ställning till om adekvansprincipen kommer till uttryck i HD:s nuvarande praxis.